Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Mustafa Kemal University Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2012 ♦ Cilt/Volume: 9 ♦ Sayı/Issue: 20, s. 45-58

DEMOKRASİ BAĞLAMINDA SOSYAL SERMAYE VE SİVİL TOPLUM İLİŞKİSİ

Yrd. Doç. Dr. Seyfettin ASLAN
Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
seaslan@dicle.edu.tr

Özet

Sivil toplum sosyal sermayenin en önemli kaynaklarından biridir. Bir toplumdaki sosyal sermayenin gücü ve etkinliği o toplumdaki sivil toplumun gücü ve etkinliğinden bağımsız düşünülemez. Fakat bu etkileşimin doğrudan doğruya demokratik bir yönde olacağını söylemek de mümkün değildir.

Bu çalışmanın amacı, demokrasi bağlamında sosyal sermaye ve sivil toplum arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır. Sosyal sermayenin kaynaklarından biri olan sivil toplum, uygar toplumun tüm siyasal sistemlerinde ortaya çıkabileceğinden doğrudan demokrasiye katkı sağlamaz. Demokratik sistemlerde sivil toplum ve dolayısıyla sosyal sermaye demokratik değerleri destekler bir nitelik kazanır. Fakat otoriter rejimlerdeki sivil toplumun bu tür siyasal rejimlerin baskıcı tutumlarının etkisiyle demokrasiye katkı sağlamak yerine antidemokratik girişimlere yardımcı olmaları da mümkündür. Dolayısıyla bu türden sivil toplumun sosyal sermayeye de demokratik anlamda bir katkısının olmayacağı açıktır.

Teorik düzeyde ikincil kaynaklardan yararlanılarak yapılan bu çalışmada sosyal sermaye ve sivil toplum arasındaki ilişkinin demokratik boyutu analitik bir yöntemle yorumlanmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın, birbirleriyle etkileşim içinde bulunan sosyal sermaye ve sivil toplumun demokrasiyle bağlantısını ortaya çıkarması açısından katkı yapacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Demokrasi, Sosyal Sermaye, Sivil Toplum ve Sivil Toplum Kuruluşları.*

RELATIONSHIP BETWEEN SOCIAL CAPITAL AND CIVIL SOCIETY IN THE CONTEXT OF DEMOCRACY

Abstract

Civil society is one of the most important sources of social capital. Power and effectiveness of social capital in a society cannot be considered to be independent of the strength and effectiveness of civil society in that very society. However, it is not possible to say that this interaction turns out to be strictly democratic.

The purpose of this work is to determine the relationship between social capital and civil society in the context of democracy. Civil society, which is one of the sources of social capital, does not contribute directly to democracy since it can occur in all political systems of modern civilized society. Civil society and hence social capital in democratic systems appear to support democratic values. However, civil society in authoritarian regimes may be supportive of the antidemocratic activities rather than contributing to democracy due to the influence and the oppressive attitudes of this kind of political regimes. Thus it is profoundly clear that civil society of this kind mainly does not have a contribution to social capital in terms of democracy.

At the theoretical level, this work attempts to analytically interpret the democratic dimension of the relationship between civil society and social capital by using secondary sources.

This work is considered to contribute to the literature for it highlights the strong link amidst democracy and social capital and civil society that significantly interacts with each other.

Key Words: *Democracy, Social Capital, Civil Society and Non-Governmental Organization.*

Giriş

Genel anlamda sosyal bilimlerdeki kavramları açıklamak ve tanımlamak güç olmakla birlikte belli bir tartışma zemini oluşturmak açısından bu güçlüğe katlanmak gerekir. Bu anlamda ilgili çalışmanın ilk iki bölümü, sosyal sermaye ve sivil toplum kavramının bilim çevrelerinde (daha çok sosyologlar ve siyaset bilimciler tarafından) genel kabul görmüş tanımlamalarına ayrılmıştır.

Sosyal sermaye, literatürde genel olarak güven, karşılıklılık, ağlar, birlikler, birlik veya grup üyeliği, normlar ve ortak faaliyet kavramlarına dayalı olarak tanımlanmaktadır (Tüylüoğlu, 16:2006; Akın, 27:2012). Aslında kişinin sahip olduğu sosyal sermayenin boyutu, güven, karşılıklılık, normlar ve sosyal ağlara üyelik vb. kriterlerle ölçülebildiği gibi en basit şekilde o kişinin telefon rehberindeki telefon numaralarının sayısıyla da ölçülebilir. Telefon rehberdeki numaraların sayısı ne kadar fazlaysa o kişinin sosyal sermayesinin o kadar yüksek olduğu söylenebilir.

Sosyal sermayenin önemli kaynaklarından biri olan sivil toplum, "gönüllü, kendi kendini yaratan, (büyük ölçüde) kendi ayakları üzerinde duran, devletten özerk örgütlü toplumsal yaşam alanı" olarak tanımlanabilir (Beckman, 5:1998).

Çalışmanın son bölümünde sosyal sermaye ve sivil toplum arasındaki ilişki demokrasi bağlamında analiz edilmiş ve toplumda sivil toplumun varlığının tek başına demokrasiye katkı sağlayamayacağı ileri sürülmüştür. Bir toplumda ancak gerçek nitelikleriyle var olan bir sivil toplumun sosyal sermayeyi artıracağı ve demokrasiyi geliştireceği üzerinde durulmuştur.

1. Sosyal Sermaye

Günümüz akademik dünyasında yoğun ilgi çeken inceleme konulardan biri olan sosyal sermaye, iktisat ve sosyoloji yanında siyaset bilimi alanındaki çalışmalara da konu olmaktadır. Sosyal sermaye kavramı, interdisipliner bir kavram olduğundan farklı bilim dalları tarafından farklı şekilde tanımlanmıştır. Bu çalışmada özellikle kavramın literatürdeki genel tanımlamaları yanında sosyoloji ve siyaset bilimi uzmanlarınca yapılan tanımlamaları esas alınacaktır.

Sosyal sermaye teorisi, insanların aralarındaki ilişkilerin önemli olduğu ve bu ilişkinin sürekliliğinin sağlanarak kendi başlarına başaramayacakları ya da sadece büyük zorluklarla başarabilecekleri şeyleri gerçekleştirebilmek için birlikte çalışma olmak üzere iki temel teze dayanmaktadır. Bir dizi iletişim ağıyla birbirlerine bağlanan insanlar, ortak değerleri bu iletişim ağlarının diğer üyeleriyle paylaşma eğilimindedirler, bu iletişim ağları bir kaynak oluşturmaları nedeniyle bir çeşit sermaye oluşumu gibi görülebilir (Field, 1:2008). Bu anlamda iletişim kurulan ve ortak bir yaşam düşüncesi paylaşan insanların sayısı oranında bir sosyal sermayeye sahip olunduğu ileri sürülebilir.

Genel olarak literatürde sosyal sermayenin güven (trust), karşılıklılık (reciprocity), ağlar (networks), birlikler (associations), birlik veya grup üyeliği, normlar ve ortak (collective) faaliyet kavramlarına dayalı olarak tanımlandığı görülmektedir (Tüylüoğlu, 16: 2006; Akın, 27:2012).

Modern toplumun yalnızlaştırdığı bireyin karşı karşıya kaldığı açmaz ve sorunlara anomi ve yabancılaşmaya karşı, bir panzehir ve tamamlayıcı unsur olarak, sosyal teoride son dönemlerde, topluluk olmanın, bir arada eylem de bulunmanın ve karşılıklı ilişkilerin önemine dikkat çekilmeye başlanması, sosyal sermaye kavramının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Böylece, modern toplumun önemsemediği, küçümsediği ve dışladığı geleneksel değerler, ilişkiler ve ağlar, modern toplumun açmazlarına, sorunlarına fonksiyonel çözümler sunacak bir kaynak olarak ele alınmaya başlamıştır (Şan-Şimşek, 102:2011).

Sosyal sermayeyi, toplumu oluşturan fertler, sivil toplum örgütleri ve kamu kurumları arasındaki koordinasyon faaliyetlerini kolaylaştırarak toplumun üretkenliğini artıran, güven, norm ve iletişim ağı özellikleri şeklinde de tanımlamak mümkündür (Karagül-Masca, 38-39:2005).

Öte yandan bazı uluslar arası kurumlar da sosyal sermayeyi tanımlama yoluna gitmişlerdir; Nitekim Dünya Bankası sosyal sermayeyi; "ortak işbirliğini mümkün kılan normlar ve ağlar" şeklinde tanımlamakta ve sosyal sermayenin yoksulluğun azaltılması ve sürdürülebilir insani ve ekonomik kalkınma için yaşamsal bir öneme sahip olduğunu belirtmektedir (Keskin, 13:2008; Tüylüoğlu, 16:2006).

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ise, sosyal sermayeyi, "Birlikte çalışma ve yaşamayı mümkün kılan bireyler arası ilişki ağları ve karşılıklı anlayış duyguları gibi yapısal ve psikolojik unsurlar" şeklinde tanımlamaktadır (OECD, 2001; 41; Keskin, 13: 2008; Akın, 28:2012).

Sosyal sermaye konusunda literatürde yapılan çalışmalar, sosyal sermayenin de diğer sermaye türleri gibi bireysel, örgütsel, bölgesel ve toplumsal beklentileri, dayanışmayı, bütünleşmeyi, verimliliği ve kalkınmayı besleyecek bir kaynak olarak ele alınmasını sağlamıştır (Şan-Şimşek, 105-106:2011)

Bu anlamda, sosyal sermayeyi, toplumu bir arada tutan ve toplumun siyasi, kültürel ve sosyo-ekonomik alanda gelişmesini etkileyen örfler, adetler, gelenekler, görenekler, insan ilişkileri ile ulusal ve uluslar arası ilişkileri belirleyen kurallar bütünü olarak nitelendirmek mümkündür (Demiral, 4:2007). Toplumun dokusunu bir arada tutan sosyal sermaye, toplumsal birlik ve bütünlüğü sağlamaya da yardımcı olur.

Toplumsal etkileşim unsurları aile, eğitim, suçların önlenmesi, sağlık ve yönetim olan (sosyal sermaye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Öğüt ve Erbil, 36-41:2009) ve kaynaklarını aile, sivil toplum örgütleri, firmalar, kamu sektörü, etnik ve diğer sosyal grupların oluşturduğu (Bilgin-Kaynak, 31:2008) sosyal sermayede temel düşünce, sosyal bağlılık için bir temel oluşturması açısından sosyal iletişim ağlarının değerli bir servet olarak kabul edilmesidir (Field, 17:2008). Dolayısıyla sosyal iletişim ağlarına üye olmak ve bu ağlar aracılığıyla oluşan ortak değerler sosyal sermaye için merkezi bir konumdadır.

Ayrıca, sosyal sermayenin temel anahtar kavramlarından biri olan "güven" toplumların daha sağlıklı bir şekilde var olabilmeleri, fonksiyonlarını yerine getirebilmeleri için gerekli bir olgudur (Şan-Şimşek, 103: 2011; Demiral, 4:2007). Bu çerçevede sosyal sermaye ile ilgili çalışmalar, kişi ve kurumlar arası dikey ve yatay

her türlü iletişimin fiziki, yasal ve ahlaki açılardan olabilirliği ile bunların ne ölçüde güvene dayandığını analiz etmektedir (Schuller, 2000:3-9).

Sosyal sermaye nötr bir kavramdır. Ona sahip olanın amaçlarına uygun kullanılabilir. Nitekim Field, sosyal sermaye nasıl topluluk üyelerinin çıkarı için karşılıklı işbirliğinin ortaya çıkmasına yardımcı oluyorsa, prensip olarak, olumlu amaçlar kadar olumsuzlar için de işbirliğini destekleyebileceğini söylemekte ve farklı ağlara ulaşım olanaklarının oldukça eşitsiz bir şekilde dağılmış olması nedeniyle sosyal sermaye eşitsizliğinin ortaya çıktığını ve güç sahibi grupların daha güçsüz olanların sosyal sermayelerini sınırlayabileceğini ya da baltalayabileceğini (102,105-106:2008) ileri sürmektedir.

Sosyal sermaye kavramının genel olarak tanımlanması yanında bu konuyla ilgilenmiş sosyolog ve siyaset bilimcilerin düşüncelerini de belirtmekte yarar vardır.

Sosyal sermaye kavramı ilk kez sosyal bir reformist olan Lyda J. Hanifan tarafından genellikle bireyler arası ilişkiler bağlamında kullanılmıştır. Hanifan, sosyal sermayeyi, 1916 yılında yayınladığı "The Rural School Community Center" adlı çalışmasında, sermayenin ekonomik boyutu dışında kalan fakat ona katkı yapan, toplumsal bütünlüğü oluşturan bireyler ve aileler arasında, insanların günlük yaşamlarıyla ilgili, iyi niyet, arkadaşlık, sempati ve sosyal ilişkiler olarak tanımlamıştır (Keskin, 10: 2008; Akın, 27:2012; Şan-Şimşek, 93:2011).

Kavramın önemli teorisyenlerinden olan Bourdieu'ya göre, sosyal sermaye, gerçekte veya uygulamada karşılıklı tanışıklık ve tanımaya dayalı olarak az ya da çok kurumsallaşmış, uzun ömürlü iletişim ağına sahip olması nedeniyle, bir bireyin veya grubun haklı olarak hissesine düşen kaynakların toplamıdır (Field, 20:2008; Keskin, 12:2008). Burada vurgulanması gereken noktalardan biri de iletişim ağının yoğunluğu ve dayanıklılığıdır.

Bourdieu, aslında sosyal sermayenin imtiyazlıların bir serveti olduğunu ve üstünlüklerini sürdürmek için kullandıkları bir araç olduğunu düşünmüştür (Field, 27:2008). Öte yandan kavramın önemli teorisyenlerinden biri olan Coleman, Amerikan varoşlarındaki eğitim düzeyi üzerine yaptığı bir dizi araştırmada, sosyal sermayenin sadece güçlülerle sınırlı olmadığını, aynı zamanda fakirlere ve kenarda kalmış topluluklara da ciddi yararlar sağladığını gösterebilmiştir (Field, 29:2008).

Coleman'a göre sosyal sermaye, kendi yokluğunda başarılamayan veya ancak yüksek maliyetle başarılabilen hedeflerin başarılmasını kolaylaştırmaktadır. O'na göre sosyal sermaye kamusal mal olduğundan dolayı, yalnızca onu gerçekleştirmek için çaba gösterenler ve yaratanlar değil, yapının bütün parçaları ondan faydalanmaktadır (Keskin, 11:2008).

Coleman'a göre sosyal sermaye bir kaynağı temsil eder, çünkü sosyal sermaye bir karşılıklılık beklentilerini de içerir ve ilişkilerin yüksek derecede güvenle ve ortak değerlerle yönetildiği, daha geniş iletişim ağlarını kapsamak için herhangi bir bireyin ötesine geçer (Field, 28:2008).

Sosyal sermaye kavramının ilk kullanımı 20. yüzyılın başlarına denk düşmekteyse de kavramın günümüzdeki popülaritesine 1990'ların ikinci yarısında ünlü sosyal bilimci Robert Putnam'ın 1993 yılında yayınladığı "Making Democracy

Work: Civic Traditions in Modern İtaly", 1995 yılında Journal of Democracy'de yayınladığı "Bowling Alone: America's Declining Social Capital" ve 2000'de yayınladığı "Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community" adlı yayınları sayesinde kavuştuğu ileri sürülmektedir. Putnam, bu çalışmalarında ülkelerin ekonomik ve siyasi performanslarıyla bireylerin sivil faaliyetleri arasındaki ilişkiyi araştırmıştır.

Putnam'a göre sosyal sermaye, bir sosyal organizasyonda güven, normlar, ağlar gibi sosyal düzenleme araçlarıyla toplumun verimliliğini geliştirmedir. Sosyal sermaye güvene dayalı olarak birliklere katılma, normlar ve ağlar aracılığıyla kolektif hareket içinde bulunmadır (Bilgin-Kaynak, 30: 2008; Keskin, 10:2008). O'na göre, sosyal sermayeyi oluşturan ve topluluk verimini etkileyen bu ağların ve normların yatay örgütlerde kurulması daha kolay olduğundan, sosyal sermayenin yatay örgütlerde gelişmesi daha kolay olmaktadır (Keskin, 11:2008). Ayrıca sosyal sermaye kavramını Bourdieu bireysel olarak tanımladığı halde Putnam kavramı toplumsal düzeyde algılamıştır (Bilgin-Kaynak, 31:2008).

İtalya üzerine yazdığı "Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern İtaly" adlı çalışmasında İtalya'nın kuzeyi ve güneyindeki bölgesel yönetimler arasındaki farklılıkları tanımlamaya ve açıklamaya çalışmıştır. Putnam, öncelikle kuzey ve güneydeki kamu politikasının göreli performansı üzerine yoğunlaşıp, çalışmaya kurumsal bir yaklaşım getirmiş ve kuzeydeki bölgenin göreli başarısının nedeni olan kurumsal performansın temelinde hükümet ve sivil toplum arasındaki karşılıklı ilişkinin yattığı sonucuna varmıştır. Ortaçağ başlarındaki kuzeyin kendini düzenleyen, geniş ölçüde şehir devletlerindeki derneklerin faaliyetlerine bakıp bu yararlı yurttaşlık erdeminin kaynaklarını izlemiştir. Tersine, güneyde devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkilerin bozulmasının nedenlerinin kurumsal reform ve yenilenme yolunda ardı ardına oluşan karşılıklı şüphe ve korku kültürünü yaratan Norman otokrasisi döneminde yattığı fikrindedir (Field, 42-43:2008).

Sonradan ilgisini Amerika üzerine çeviren Putnam, Aleksis de Tocqueville'in seyahatinde gözlemlediği Amerikan demokrasisinin ve kalkınmasının temel faktörü olan katılımın, Amerika'nın sosyal sermayesinin, bu tespiti izleyen süreçte büyük oranda azaldığına işaret eden, Amerika'da demokrasinin ve toplumun gidişatından kaygı duyanların ilgisine mazhar olan Bowling Alone'u yayımlamıştır (Şan-Şimşek, 95-96:2011).

Putnam "Bowling Alone" (2000) kitabında yaptığı araştırmada Amerikalıların 1900'lerin başından 1990'lara doğru giderek daha az cemaat ve cemiyetlere, mezun derneklerine, siyasi örgütlenmelere vb. katıldıklarını ifade eder. İnsanların tek başlarına bowling oynamaları şeklinde tasvir edilen toplumsal ilişkileri birbirine güvenmeme ve birbirini tanımama ile açıklayan Putnam'a göre sosyal sermayenin erozyona uğraması birbirine güvenmeyen, birbirini tanımayan komşular, siyasetçi ve seçmenler, şirketler ve çalışanlarla karşımıza çıkmaktadır (Başak-Öztaş, 35:2010).

Amerika'da sosyal sermayenin azalmış olmasının nedenlerinden biri olarak televizyon izleme alışkanlığını gören Putnam, TV'nin sosyal sermaye üzerindeki yıkıcı etkisini üç nedene bağlamaktadır; Birincisi, televizyon sosyalleşme için

kullanılabilecek zamanı almakta ve insanları evlerinde tutmaktadır. İkincisi, televizyon pasifliği ve uyuşukluğu körüklemektedir. Üçüncüsü, programların çoğunun içeriğinin toplumsal olmamasıdır (Field, 142:2008).

Siyasal bilimci Francis Fukuyama da, "Güven, Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması" adlı eseri ile sosyal sermaye kavramının ekonomik ve toplumsal refahın üretilmesinde önemli bir faktör olarak kabul edilmesinde önemli rol oynamıştır. Fukuyama, uzmanlaşma, işbölümü, işbirliği, ticari yasalar, mülkiyet hakları ve sözleşmelerin belirleyici olduğu Pazar ekonomisinde, kurumsal ve yasal düzenlemelerin sosyal sermaye ile birleşmesi sayesinde işlem maliyetlerinin ekonomik kılınacağını ve yüksek bir performansın sağlanabileceğini savunur. O'na göre, ekonomik ve toplumsal performansı geliştiren bu sosyal sermayenin temel unsuru da "güven"dir (Şan-Şimşek, 96:2011).

Fukuyama, sosyal sermayeyi iki veya daha fazla birey arasında işbirliğini destekleyen zorunlu ve gayri resmi bir normlar bütünü olarak tanımlar. Sosyal sermayeyi oluşturan normlar iki arkadaş arasındaki bir karşılıklılık normundan Hıristiyanlık veya Konfüçyüsçülük gibi kompleks ve ayrıntılı bir şekilde ileri sürülen doktrinlere kadar uzanabilmektedir. Karşılıklılık normu potansiyel olarak bütün insanlarla olabildiği halde gerçekte sadece arkadaşlarla gerçekleştirilebilir. Bu tanımla birlikte sosyal sermayeyle ilgili olan güven, ağlar, sivil toplum vb. etkenler sosyal sermayeden kaynaklanır, sosyal sermayenin kendisini oluşturmaz (Fukuyama, 7:2001;Tüylüoğlu, 16:2006; Akın, 28:2012; Keskin, 14:2008).

Fukuyama'ya göre sosyal sermaye, bir toplumda veya onun bazı bölümlerinde güven duygusunun hâkim olmasından ileri gelen bir yetidir. Sosyal sermayenin kazanılması, bir topluluğun ahlaki normlarının alışkanlık haline gelmesini ve sadakat, dürüstlük gibi erdemlerin kazanılmasını ve bireylerin birbirine bağımlılığını gerektirir (Keskin, 13-14:2008).

Fukuyama'ya göre, sosyal sermaye kendi başına eyleme geçen ya da girişimde bulunan bireyler aracılığıyla oluşturulamaz. Sosyal sermayenin bireysel erdemlerden çok, toplumsal erdemler üzerine kurulu olduğu söylenebilir. Sonuçta sosyal sermaye sadakat, dürüstlük, güvenirlik vb. erdemlerin edinilmesi ve bunların toplumsal bağlamda yerleştirilmiş olması ile ilişkilidir (Başak-Öztaş, 35:2010).

Fukuyama kontratlar, hiyerarşi ve bürokratik kurallar gibi daha resmi mekanizmalarla bağlantılı olan güvenin, ekonomik işbirliğini kolaylaştıran ve işlem maliyetini azaltan genel bir değeri olduğuna inanmaktadır, ama sosyal sermayenin bu özellikleri dolandırıcılık işine girmek isteyenler için de kesinlikle bir fırsat oluşturur (Field, 119:2008). Daha önce de belirtildiği gibi sosyal sermaye gibi sosyal sermayenin bir parçasını oluşturan güven kavramı da iyi yönde kullanılabileceği gibi istismar etmek amacıyla da kullanabilecek bir değerdir. Nitekim piyasada maliyetleri azaltan ve ilişkileri güçlendiren güven unsuru suistimal edilerek dolandırıcılık amacıyla da kullanılabilir.

Sosyal sermaye beşeri sermaye kavramına ilaveten aktörlerin başarılarını açıklamakta kullanılan ve akademik çalışmalarda sağladığı anlama ve ölçme gücü ile geniş yankı yapmış bir sosyal analiz aracı olarak literatürde son yıllarda geniş yer

bulmuştur. Beşeri sermaye anlayışının temel tezi, daha donanımlı aktörlerin daha başarılı olduğu yönündedir. Sosyal sermaye teorisyenleri beşeri sermaye teorisyenlerinden farklı olarak, daha başarılı aktörlerin daha iyi bağlantılı aktörler oldukları tezini savunur (Başak-Öztaş, 33:2010).

2. Sivil Toplum

Bu başlık altında sivil toplum ve onun toplumsal yansıması olan sivil toplum kuruluşları (STK) birlikte incelenecektir.

Sivil toplum kavramı tarihsel gelişim içinde farklı nitelendirmelerle anlamlandırılmıştır. Sivil toplumdaki "sivil" kavramının kökü şehir hayatının beraberinde getirdiği haklar ve yükümlülükler anlamına gelir (Çelik-Aykanat, 2006:216).

Ortaçağda kentlerin doğuşu ve kentlerle birlikte burjuvazinin ekonomik olarak güçlenmesi kendi hareket alanını devletten özerk olarak düzenleme eğilimini artırmıştır. Bu dönemde burjuvazinin, yükselişine ve gelişimine feodal ya da daha sonraki mutlak iktidar anlayışına dayalı siyasal yapıları bir engel olarak görmesi sivil toplumun doğuşunu hazırlayıcı faktörlerdendir (Doğan, 2-3:2002).

17 ve 18. yüzyıllarda liberalizmin temsilciliğini yapan ve "sivil topluma" yeni bir anlam kazandırmış olan John Locke gibi Thomas Hobbes da kavramı "Devlet'e göre bir farklılaşmayı belirtmek için" kullanmıştır (Çelik-Aykanat, 2006:216).

Sivil toplumun temeli, genel anlamda yurttaşlık, kentlilik, medenilik, kamusallık, gönüllülük, insan hakları ve özgürlükler, demokrasi, özerklik, gayri-resmilik ve hoşgörü vb. faktörlerdir (Aslan, 365: 2010).

Sivil toplum, "gönüllü, kendi kendini yaratan, (büyük ölçüde) kendi ayakları üzerinde duran, devletten özerk örgütlü toplumsal yaşam alanı" olarak tanımlanır (Beckman, s: 1998). Nitekim benzer şekilde Habermas da, sivil toplumu, "toplumsal alanda var olan sorunları siyasal sisteme yansıtmak amacı güden az ya da çok kendiliğinden ortaya çıkan gönüllü kuruluşlar, kurumlar ve sosyal akımlar" olarak ifade etmektedir (Doğan, 244:2002).

Aslında gerçek anlamda sivil toplum, devletten bağımsız kültürel kimliklerin oluştuğu, kültürel çoğulculuğun zemin bulduğu ve devletin resmi bir kültür, din, dil, ideoloji ve değer politikasının bulunmadığı durumlarda ortaya çıkar (Aslan, 366:2010).

Aslan, sivil, yani uygar toplumun devletin üzerinde yükseldiği toplumsal tabanı ifade ettiği için sivil toplumun sadece demokratik devletle değil, bütün türlerini kapsar biçimde modern devletle örtüştüğünü ve sivil toplum ile demokratikleşme arasında mutlak bir paralellik olmadığını (366: 2010) ifade etmektedir. Nitekim Doğan, demokrasinin gerçek anlamda sivil toplumda yaşam alanı bulabileceğini ancak bunu tam olarak söyleyebilmek için sivil topluma yönelen toplulukların aynı zamanda sivilliği, uzlaşmayı özümsemiş olmaları ve içyapılarının demokrasiye ne kadar uygun olduğunun da önemli olduğunu belirtmektedir (281:2002). Teorik olmasa bile pratikte gerçek anlamda bir sivil toplumun oluşması demokratik rejimlerde söz konusudur. Nitekim Bayhan, demokrasinin ön koşulu

olan sivil toplumun gelişmesinin, sivil toplum örgütlerinin niteliğine bağlı olduğuna ve tüm aracı kurum ve örgütlenmelerin sivil toplumu oluşturmadığını (7-8:2002) ileri sürmektedir.

Doğan ise, sivil toplum'u "bireylerin ve onların örgütlerinin kendi değerlerini maksimize etmek için birbirleriyle rekabet halinde oldukları bir toplum biçimi" olarak da tanımlar. Fakat O'na göre, bu rekabetin, sivil toplumu üretebilmesi, örgütlenen bireylerin var olan sosyal, moral ve toplumsal sistem üzerinde yani demokratik toplum ilkeleri üzerinde anlaşmış olmaları gerekir. Bu nedenle siyasal sistemi yıkmayı amaçlayan yasa dışı terör faaliyeti yürüten topluluklar ve suç örgütleri, sivil toplum tanımının dışında kalır. Gönüllü kuruluşların, hem siyasette hem de gönüllü yapılar arasında ve bunların iç ilişkilerinde yarışmacı, insan haklarına dayalı, özgür düşünceyi özümsemiş ve demokratik olmaları gerekir. Bir topluluğun sivil nitelikli olup olmadığı konusunda bu durumu bir ölçüt olarak kabul etmek gerekir (249-250:2002).

Devlet ve sivil toplum arasındaki demokratik ilişki, mantıksal olarak ancak hiçbir toplumsal kesimin hâkim iktidar olmamasıyla, dolayısıyla hiçbir ideolojinin (ya da hakikatin) rehberliğine ihtiyaç duyulmamasıyla mümkün olabilir. Bu anlamda, sivil toplum içindeki topluluklar için, çoğulculuk onların birbirlerine karşı özerkliklerini; kamusallık, birbirlerine karşı sorumluluklarını; özellik birbirlerine karşı bireyselliklerini; yasallık ise tabi olacakları ortak çerçeveleri sağlar (Bayhan, 6:2002).

Sivil toplumun gelişmesi için bir ön koşul da Modüler insan'dır. Modüler insan kavramı, belli bir eğitim düzeyinde olup, böylelikle değişik kurum ve örgütlere girip çıkabilen kişiyi tanımlamaktadır. Bu kişi, değişik toplumsal ortamların yapı taşlarından biri olmaya yetecek kadar donanıma sahiptir (Bayhan, 8:2002). Aslında modüler insanın varlığı sosyal sermaye açısından da önemlidir. Sosyal sermayenin kaynaklarından biri olan sivil toplumun demokratik açıdan yeterli ve güçlü olmasında modüler insan tipi büyük destek olduğu için bu sosyal sermayenin o oranda güçlü ve etkili olacağı anlamına da gelir.

STK'ların demokrasiye katkıları şöyle ifade edilmektedir: "Siyasal seçenekler üretme, hükümet ve devleti denetleme kapasitesine sahip sağlıklı bir sivil toplum geçişi başlatma, geri dönüşlere direnme, geçişleri tanımlama, demokrasiyi konsolide etme ve derinleştirmeye yardımcı olmak". Ayrıca sivil toplumun taşıyıcı unsuru olan STK'lar, otoriter yönetimden demokrasiye geçişler sırasında demokrasi kültürü yaymaları ve onu işlevsel hale getirmeleri açısından da önemli bir rol oynamaktadırlar. Nitekim Tocqueville, sivil örgütlenmeleri, yurttaşların kendi hak ve ödevlerini öğrendikleri, taleplerini dayattıkları ve diğerleriyle tanıştıkları, sürekli olarak herkese açık demokrasi okullarına benzetmektedir (Özer, 93:2008).

Türkiye örneğinde STK'ların demokratik anlamda güçlü olmaması, kent kültürünün yeterince güçlü olmamasına ve geleneklerin de etkisiyle her şeyin devletten beklenmesine yol açan paternalist zihniyete bağlanabilir. Bu iki unsur, demokrasinin ve sivil toplumun gelişimine engel olmakta ve sosyal sermayenin zayıf kalmasına yol açmaktadır.

3. Demokrasi Bağlamında Sosyal Sermaye ve Sivil Toplum İlişkisi

Çağdaş demokrasi ve demokratikleşme tartışmaları, çok büyük ölçüde, "sivil toplum" ve "toplumsal sermaye" gibi kavramlar üzerinde yoğunlaşır. Robert Putnam'ın demokrasinin gücü ile aktif bir sivil toplum arasındaki bağlantı üzerine araştırması, demokrasiyle ilgilenenler arasında büyük bir ilgi uyandırdı (Lundgreen, 123:1998). Putnam 1970'lerde İtalya'daki yerel seçimler dolayısıyla yaptığı çalışmasında, Kuzey İtalya'yı Güney İtalya'dan ayıran temel farkın güçlü bir sosyal sermayenin ortaya çıkmasına kaynaklık eden sivil toplum olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim Fukuyama da, düşük düzeydeki sosyal sermayenin Güney İtalya'da yaygın bir yozlaşmaya neden olduğu gibi yetersiz yerel yönetimlere de yol açtığını (11:2001) ifade etmektedir.

Üyelerinin ekonomik ve sosyal alanlardaki ortak amaçları için işbirliği yapmalarını sağlayan sivil toplum örgütleri, kişilerin çevresiyle olan iletişimini daha da geliştirip toplumla daha kolay bütünleşmelerine yol açtığından sosyal sermayeyi besleyen önemli bir unsur (Karagül-Masca, 45:2005) olarak kabul edilmektedir.

Öte yandan sivil toplum, sosyal sermayeye doğrudan katkıda bulunurken, sosyal sermaye de (sivil toplumdan doğan sosyal ağlar ve kültürel normlar aracılığıyla) siyasal katılımı ve iyi yönetişimi kolaylaştırmaktadır. Sivil toplum ve sivil normlar vatandaşlar arasında iletişimi ve seçimlere katılım oranını artırmakta, iyi yönetişim de bireyler arasındaki ilişkileri güçlendirmekte dolayısıyla sivil topluma katılımı desteklemektedir.

Sosyal sermaye ve sosyal sermayenin önemli kaynaklarından biri olan sivil toplum örgütlerinin aralarındaki ilişkinin doğrusal bir çizgi izlediği söylenebilir. Bir toplumda sosyal sermayenin gelişmesi ve güçlenmesi oranında sivil toplumun gelişip güçlenmesinin mümkün olduğu dile getirilmekle birlikte bunun demokrasinin gelişmesi ve güçlenmesine aynı oranda katkı yapacağı söylenemez. Nitekim Aslan, sivil toplumun demokratik potansiyelinin bulunduğu ülkenin siyasal kurumsallaşmasından, demokratik değerlerin güçlü veya zayıf olmasından, kültürel ikliminden insan malzemesinden ayrı düşünülemeyeceğini (368:2010) söylerken bu noktayı vurgulamaktadır.

İnsanlar niçin gönüllü örgütlere katılırlar? Çünkü gönüllü örgütler sosyal sermaye sağlarlar. Sosyal sermaye sivil toplum alanındaki faaliyetlerin en önemli çıktısı olarak kabul edilmektedir. Modern toplumda sosyal sermayenin oluşması ve yeniden üretimi hemen hemen her demokratik toplumda var olan sivil toplumun genişliği ve gönüllü örgütlenmelerin çeşitliliğiyle yakından ilgilidir. Tarihsel olarak gönüllü örgütlere katılımın geleneksel kitle katılımı ve sivil katılımın yeni bir yöntemi olmak üzere iki farklı yeniliğe yol açtığı söylenebilir. Gönüllü örgütlere katılımın temel yararı, karşılılık normlarını, vatandaşlığı ve sosyal güveni artırması ve kamu malları için ortak amaçları harekete geçirecek sosyal ilişki ağlarını sağlamasıdır. Yani gönüllü örgütlenmeler, sosyal sermayenin en önemli kaynaklarındandır. Gönüllü örgütlenmeler, toplum ve demokrasi için birçok amaca hizmet ederler. Örgütler olmadan sosyal bütünleşme ve siyasal katılımın çok sınırlı kalacağı açıktır. Orta ve

ikincil düzeydeki ilişki ağlarının varlığı ve etkileşimi atomizasyona, yabancılaşmaya ve bireysel bölünmelere karşı en önemli korunaktır. Yüz yüze ilişkilerin yoğun olduğu sosyal ağlar altyapısıyla tanımlanan olgun bir sivil toplum güçlü ve duyarlı demokratik yönetişimi desteklemek olarak da nitelendirilebilir (Kim, 78:2004).

Öte yandan sivil toplumun sosyal sermayeye ve demokrasiye katkısı sivil toplum alanındaki örgütlenmelerin sayısından ve çeşitliliğinden çok söz konusu oluşumların bir araya gelerek birbirleriyle kuracakları demokratik ilişkilerle ve kendi iç ilişkilerinde demokratik değerleri özümsemiş olmalarıyla mümkündür (Aslan, 369:2010). Aksi halde bu tür oluşumların, otoriter ya da totaliter politikaların birer sivil uzantısı olmaktan öteye gidemeyeceği açıktır.

Modern demokrasilerde sosyal sermayenin siyasi işlevini en iyi şekilde, Amerikalıların sivil örgütlenmesi için örgütlenme sanatı ifadesini (Amerika'da Demokrasi eserinde) kullanan Alexis de Tocqueville açıklamaktadır. Tocqueville'e göre, modern demokrasi aristokratik toplumlarda insanları birbirine bağlayan toplumsal sınıf veya statüleri ortadan kaldırma eğilimindedir. İnsanlar, geleneksel bağlardan yoksun doğduklarından beri eşittirler fakat bu eşitlik içinde de zayıftırlar. Modern demokrasi aşırı bireyselleşmeyi teşvik eder ve dolayısıyla kamusal ilişkilere karışma konusunda bir gönülsüzlük oluşturur. Amerikan toplumu bu aşırı bireyselleşme eğilimine karşı hayatları için önemli veya önemsiz olan gönüllü örgütlenmeler yoluyla mücadele ederler. Fransa'da böyle bir duruma rastlanmaz. Yoğun bir şekilde sivil toplumu oluşturan sosyal sermaye stokunun bol olması evrensel olarak modern liberal demokrasinin gerekli bir şartı olarak görülmektedir (Ernest Gellner'in ifadesiyle sivil toplum yoksa demokrasi de yoktur). Eğer bir demokrasi gerçekte liberal ise, devletin müdahalesi sınırlandırılır ve böylece bireysel özgürlük alanı korunmuş olur. Eğer bu gibi politik sistemler anarşiye doğru kaymazsa, toplum bu korunaklı alanda kendini örgütleme yeteneğine kavuşabilir. Sivil toplum devletin gücünü dengelemeye hizmet eder ve bireyleri devletin gücünden korur (Fukuyama, 11:2001; Doğan, 95:2002). Ayrıca örgütlü toplum, demokratik rejimlerde ortaya çıkabilecek aşırılıkları gidermede de önemli rol oynar. Demokratik değerleri özümsemiş gönüllü kuruluşların artması, etkileşim içinde olan, güven duygusu gelişmiş belirli normlarla birbirine bağlanmış, sosyal sermayesi yüksek bir sivil topluma işaret etmektedir.

Demokratik bir sivil toplum, siyasal seçenekler üretir, hükümeti ve devleti denetleme kapasitesine sahip olur. Bu da demokratik sürecin bütün aşamalarında canlı ve bağımsız bir sivil toplumu gerektirir (Özbudun, 113:1998).

Sivil toplum normu gerçekliği karşıladığı ölçüde demokratik bir siyasi yapı için iyi bir zemin (Therborn, 64:1998) oluşturur. Sivil toplumun gelişmesinin bir ön koşulu da "Modüler İnsan"dır. Bu kavram farklı örgüt ve kurumlara üye olmayı mümkün kılan bir eğitim düzeyine sahip bireyi tarif eder (Özdalga, 99:1998). Sosyal sermaye, öncelikle modüler insan olarak da tanımlanabilecek yetişmiş insan gücünün toplum içinde ortak bir amaç doğrultusunda verimli bir biçimde kullanılmasına yol açar. Eğitimli, dünyayı yakından bilen, toplumsal sorunlara karşı

duyarlı, katılımcı, haklarının ve sorumluluklarının bilincinde olan modüler insan sosyal sermayenin en önemli göstergelerinden biridir.

Sosyal sermayenin oluşumunda toplumda faaliyet gösteren sivil toplum örgütlerinin sayısı ve etkinliği de büyük önem taşır. Sivil toplum örgütlerinin etkinliği bireylerin ortak bir amaç için bir araya gelmesinde kilit bir rol üstlenir. Bu anlamda STK'ların başarısızlığı bireyler arasında kurulabilecek güvene dayalı ilişkileri de olumsuz etkileyebilecektir. Ortak çıkarları gerçekleştirmek için kurulmuş örgüt, üyeleri arasındaki iletişimi ve güveni geliştirmek suretiyle (Akın, 37:2012) sosyal sermayenin oluşumuna katkı sağlar. Toplumsal iletişim de güven gibi sağlıklı bir demokrasinin, açık bir toplumun ve yüksek bir sosyal sermayenin en önemli koşullarındandır. İletişim kanallarının sürekli açık olması, tartışma kültürü, empati ve diyalog için önemlidir.

Sivil toplum, sosyal sermaye ve demokrasiye iki açıdan önemli katkı yapar. Sivil toplum, bir yandan eğitim yoluyla sosyal sermayenin artırılması ve tabana yayılması açısından önemli bir rol üstlenirken diğer yandan sosyal sermayenin toplumsal yaşamda görünür olması için katılım araçları ve platformlar oluşturur.

Ayrıca bireysel düzeyde sosyal sermaye göstergeleri ile sağlık önlemleri ve mutluluk arasında bağlantı bulunabileceğine yönelik araştırmalar da bulunmaktadır. Örneğin güçlü toplumsal bağlar ile düşük ölüm oranları; yüksek düzeyde sosyal aktivitelere katılım ile daha dengeli bir akıl ve ruh sağlığı arasındaki ilişkiler tespit edilmiştir. Aile ve arkadaşlık ilişkileri, yerel toplumsal faaliyetlere katılım, arkadaşlara ve çevredeki insanlara yardım etme, içinde bulunduğu topluma güvenme, dini kurumlara üye olma, faaliyetlere katılma genel sağlık düzeyini pozitif etkilemektedir (Bilgin-Kaynak, 32:2008).

Öte yandan sivil toplum örgütlerinin sosyal sermaye birikimine sağladığı katkının her zaman pozitif yönlü olmadığını belirtmekte fayda vardır. Bu bağlamda bir çok araştırma, sivil toplum örgütlerinin olumlu etkisinin yanında olumsuz etkilerinin de olduğunu ortaya koymaktadır (Groothe and Bestelaer, 8:2001). Sivil toplum örgütünün amacının ve faaliyetlerinin ülkenin ve toplumun genel politikalarıyla çatışmaması, bu konuda belirleyici bir ölçüt olarak değerlendirilebilir. Çünkü birçok ülkede terör, mafya ve çete niteliğinde, ekonomik ve siyasal alanda faaliyette bulunan illegal yapıda değişik sivil toplum örgütleri bulunmaktadır. Bu tür sosyal yapılanmaların, sosyal sermayeye katkısı değil, toplumsal çözülmeye ve ayrışmalara yol açmaları nedeniyle negatif etkisi söz konusudur (Karagül-Masca, 45:2005). Çünkü sivil toplum kendiliğinden bir düzen ya da denge durumu doğurmaz. Sivil toplum örgütleri de çelişkili ve değişken bir doğaya sahiptirler. Zamanın farklı noktalarında demokratik projeye katkıda bulunabilirler, ilgisiz kalabilirler, düşman olabilirler. Modern devletin göreceli yapısından dolayı sivil toplumun varlığı tek başına bu alanın demokratikliğini göstermez (Aslan, 367:2010). Dolayısıyla bu yapıdan beslenen sosyal sermayenin de her zaman demokratik değerlere sahip olacağı söylenemez. Nitekim Fukuyama da, düşük düzeydeki sosyal sermayenin bir dizi politik işlevsizliğe de yol açtığını (11:2001) ileri sürmektedir.

Türkiye özelinde sosyal sermaye konusunda iç açıcı bir manzaranın olduğu söylenemez. Nitekim Tosun, Dünya Değerler Araştırması verilerine göre, Türkiye'de yaşayan insanların güven düzeyinin diğer ülkelerle karşılaştırıldığında oldukça düşük kaldığını ifade etmektedir. Güven, demokratik sivil toplumun üretici kaynağı olan sosyal sermayenin beslendiği damarlardan biridir. O'na göre, toplumsal ve bireysel güven düzeyinin düşüklüğü, bireylerin sivil toplum kuruluşları içinde bir araya gelerek dayanışma örüntüleri, ortak eylem ve müzakere süreçleri geliştirmelerini engellemektedir (Tosun, 26:2005).

Türkiye'de sosyal sermayenin düşük olmasının nedeni olarak mevcut politik ve bürokratik yapı ve toplumun kültürü gösterilebilir. Mevcut politik ve bürokratik yapı katılımcılığa izin vermemektedir. Mevcut politik ve bürokratik yapı, toplum yararına çok fazla duyarlı olmayan bir grubun tekelinde olduğundan katılımın önü hukuki ve bürokratik yollarla kapatılmaktadır. Toplumsal kültürün de özellikle sosyal sermayesi en yüksek olması gereken gençler üstünde büyük bir baskı oluşturduğu ve onların güven ilişkileri kurmasını engellediği söylenebilir.

Sonuç ve Öneriler

Sivil toplumun ve bunun toplumsal yansıması niteliğindeki STK'ların sosyal sermayenin oluşumunda çok büyük katkıları olduğu açıktır. Sosyal sermayenin oluşumunda birincil bir rol oynayan bu örgütlenmelerin etkinliği ve katılımı sosyal sermayenin olmazsa olmaz unsurlarındandır.

Sosyal sermayenin oluşumunda önemli bir unsur olan sivil toplumun güçlü olması şüphesiz sosyal sermayenin güçlenmesine katkı sağlar. Bunun yanında güçlü bir sivil toplumun ve sosyal sermayenin demokrasiye aynı şekilde olumlu katkı yapacağını ileri sürmek güçtür.

Modern devletler demokratik yönetimlere olduğu kadar otoriter veya totaliter yönetimlere de yol açabilecek nötr bir zemin üzerinde kuruldukları için toplumda ortaya çıkan sivil toplum örgütlenmelerini devletin siyasal sisteminden bağımsız olarak ele almak mümkün değildir.

Aslında gerçek kimliklerini demokratik, çoğulcu rejimlerde bulan sivil toplum örgütlenmeleri baskıcı rejimlerde, mevcut rejimin destekleyicisi haline gelmekte ve anti demokratik bir tutum sergileyebilmektedir. Dolayısıyla bu tür baskıcı rejimlerde var olan sivil toplum örgütlenmelerini demokratik olarak nitelemek mümkün olmadığı gibi sivil toplumdan kaynaklanan sosyal sermayeyi de olumlu nitelendirmek mümkün değildir. Nitekim mafya türü suç örgütlerinin sivil toplum kuruluşu olarak kabul edilmemesinin altında yatan nedenlerden biri de bu tür örgütlerin içyapılarının anti demokratik olmasıdır.

Dolayısıyla teorik olarak sivil toplum örgütlerinin demokratik bir zemin üzerinde ortaya çıkması gerekmediği halde özünde gerçek anlamda sivil toplumun demokratik iklimlerde neşvünema bulduğu söylenebilir. Demokratik bir siyasal sistemde var olan sivil toplum unsurlarının sosyal sermayeyi de o oranda olumlu etkileyeceği ve demokrasiyi derinleştirebileceği açıktır.

Kaynakça

Akın, C. S. (2012). *Kurumların ve Sosyal Sermayenin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana.

Aslan, S. (2010). "Sivil Toplum ve Demokrasi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 (2), 357-374.

Başak, S. ve Öztaş, N. (2010). "Güven Ağbağları, Sosyal Sermaye ve Toplumsal Cinsiyet". *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 12 (1), 27-56.

Bayhan, V. (2002). "Demokrasi ve Sivil Toplum Örgütlerinin Engelleri: Patronaj ve Nepotizm". *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 26 (1), 1-13.

Beckman, B. (1998). "Demokratiklesmeyi Açıklamak: Sivil Toplum Kavramı Üzerine Notlar". (Ed.: E. Özdalga, ve S. Persson). *Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1-10.

Bilgin, N. ve Kaynak, R. (2008). "Sosyal Sermaye Faktörlerinin İş Başarısına Etkisi: Üniversite Çalışanları Üzerine Ampirik Bir Çalışma". *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 32 (1), 29-38.

Çelik, A. ve Aykanat, Ş. (2006). "Sivil Toplum Örgütlerinin Siyasal İktidarı Etkileme Yöntemleri". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (2), 215-226.

Demiral, M. (2007). "Türkiye'de Sosyal Sermaye Kapsamında Sivil Toplum Kuruluşları (STK)'nın Sürdürülebilir Sosyo-Ekonomik Kalkınma Sürecindeki Rolü". *Akademik Bakış, Uluslar arası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 33, 1-22.

Doğan, İ. (2002). *Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde Sivil Toplum*, İstanbul: Alfa Yayınları.

Field, J. (2008). *Sosyal Sermaye*, (Çev.: B. Bilgen ve B.Şen), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay.

Fukuyama, F. (2001). "Social Capital, Civil Society and Development". *Third World Quarterly*, 22:1, 7-20.

Grootaert, C. & Bastelaer, T. (2001). "Understanding and Measuring Social Capital: A Synthesis of Findings Recommendations From the Social Capital Initative". WB, Social Capital Initative Working Paper, No: 24.

Karagül, M. ve Masca, M. (2005). "Sosyal Sermaye Üzerine Bir İnceleme", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 37-52.

Keskin, M. (2008). *Sosyal Sermaye ve Bölgesel Kalkınma: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Üyelerinde Sosyal Sermaye Düzeyi ve Belirleyicilerinin Analizi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Kim, İ. (2004). "Voluntary Associations, Social Capital and Civil Society İn Comparative Perspective: South Korea and Sweeden", *Global Economic Review*, 33 (4), 75-96.

Lundgren, A. (1998). "Demokrasi Destekleyicisi Olarak Avrupa Birliği, (Ed.: E. Özdalga, S. Persson), *Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 122-132.

Narayan, D. & Cassıdy, M. F. (2001). "A Dimentional to Measuring Social Capital: Development And Validation of a Social Capital Inventory", Current Sociology, 49 (2), 59-69.

OECD. (2001). "The Well-being of Nations", *The Role of Human and Social Capital*.

Öğüt A. ve ERBİL C. (2009). *Sosyal Sermaye Yönetimi*, Konya: Çizgi Kitabevi.

Özbudun, E. (1998)."*Türkiye'de Sivil Toplum ve Demokratik Konsolidasyon"*, (Ed.: E. Özdalga, S. Persson), *Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 112-121.

Özdalga, E. (1998). Sivil Toplum Düsmanları, (Ed.: E. Özdalga, S. Persson), *Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 97-111.

Özer, M. H. (2008). "Günümüz İtibariyle Sivil Toplum Kuruluşlarının İktisadi ve Sosyal Fonksiyonları", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (26), 86-97.

Schuller, T. (2000). "The Complemantary Roles of Human and Social Capital", The Contribution of Human and Social Capital to Sustained Economic Growth and Well-being, *OECD* Conference, *Quebec.*

Şan, M. K. ve Şimşek, R. (2011). "Sosyal Sermaye Kavramının Tarihsel-Sosyolojik Arkaplanı", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 6 (1), 88-110.

Therborn, G. (1998). "Sivil Toplumun Ötesi: Demokratik Deneyimler ve Ortadoğu"ya Uygunlukları", (Ed.: E. Özdalga, S. Persson), *Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 61-73.

Tosun, G. E. (2005)." Birleştirici Demokrasi Devlet Sivil Toplum İlişkisinin Yeniden Yapılandırılması İçin Bir Analiz Aracı Olabilir mi?", (Ed.: Lütfi Sunar), *Sivil Toplum ve Demokrasi*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Tüylüoğlu, Ş. (2006). "Sosyal Sermaye, İktisadi Performans ve Kalkınma: Bir yazın Taraması", *Akdeniz İİBF Dergisi*, 14-60.